

УДК 930.253 : 353.5 (497.11 Соко Бања)“1834/1915“

НАЧЕЛСТВО СРЕЗА БАЊСКОГ
(1836 - 1915)

Сокобања је варошица смештена на обалама реке Моравице између планина Ртња, Озрена и Девице. У току свог вишевековног постојања ово насеље било је познато под различити именима: Бања, Бањица, Варош-бања, Велика бања, Алексиначка бања и Сокол-бања. Путописац Феликс Каниц тврди да је сама Сокобања старо насеље римског порекла у коме је постојало купалиште (balnea) од које је речи настало првобитно име Бања⁴². Данашње име насеље је добило по оближњем средњевековном Сокограду, али се и у народу одржало старо име Бања⁴³.

Дана 03. 05.1833. после петовековног робовања под Турцима, Соко-бања је ослобођена и нашла се у саставу српске државе. Непосредно по ослобођењу почело је организовање државне управе и судства.

Питање унутрашњег уређења Кнежевине Србије постављено је на Фебруарској скупштини 1834. године. По њеним одредбама устројена су попечитељства(министарства), пет области (сердарства), дванаест окружја (бивше нахије), која су се делила на капетаније(срезове). Сретенским уставом 1835. укинута су сердарства, а управна подела Србије заснована је на: окрузима, срезовима и општинама.

Бањска капетанија, окружја књажевачког, тимочког сердарства, као погранична према Турској, основана је одлуком Скупштине од фебруара 1834⁴⁴. Територије округа и њихових седишта у кнежевини Србији трпеле су честе промене услед политичких и географско-стратегијских разлога. Од 1835. до 1836. године са седиштем у Соко-бањи постојао је Бањски округ⁴⁵. Увођењем Моравског заповедништва са седиштем у Алексинцу, срез Бањски припао је

⁴² Петар С. Јовановић, Бања, СКА, Српски етнографски зборник, књ.29, Београд, 1924. с.20.

⁴³ Енциклопедија Југославије, Југословенски лексикографски завод, Загреб, 1968. с. 426.

⁴⁴ Административно-територијалне промене у НРС од 1834-1954; Завод за статистику НРС, Београд, 1955.с.6.

⁴⁵ Исто, с. 10.

исправничеству округа алексиначког⁴⁶. Ова подела задржана је све до 1890. године, када је укидањем Алексиначког округа, Бањски срез додељен Тимочком округу. Међутим, новом територијално-административном поделом Србије 1896. године, бански срез ушао је у састав Нишког округа.

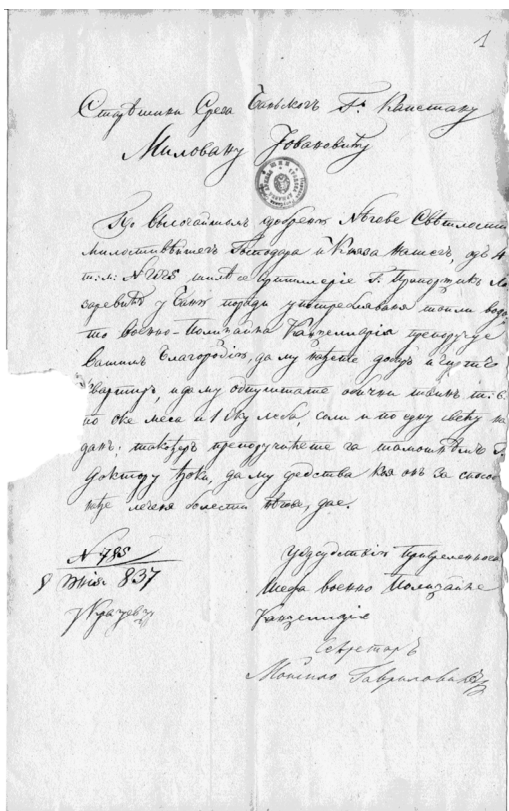
Главна вредност документације архивског фонда Начелства среза Бањског “СБОН” Сокобања је у томе што садржи приказ народног живота у разним друштвеним, економским и политичким приликама. Нарочито су илустративни документи из првих година по ослобођењу, затим и цело раздобље до завршетка Српско-турских ратова 1876-1878. године, када Сокобања престаје да буде погранично подручје. Кроз службену препску државних органа из среза и са грнице(према Нишу), били су забележени многи догађаји и појаве у суседним турским крајевима. Из каснијег периода после 1878. године има мање докумената нарочито из периода Балканских ратова и Првог светског рата.

Соко-бања веома брзо после ослобођења нагло израста као привредно средиште. Привредни живот био је организован у осам еснафа са 44 занатске

радње. Од занатских радњи било је : 17 ћурчијских, 11 механцијских, 10 терзијских, 2 мутавцијске, и по једна бојацијска, туфекцијска, мумицијска и кафецијска⁴⁷.

Осим занатства развијала се и трговина. Нарочито су трговци долазили до лаке зараде трговином пијавица, па су у закуп узимали пијавичке баре. Трговина пијавицама је била монополисана, јер су пијавице биле врло важан и врло тражени артикал. Сагласност је давао Српски управитељни Совјет. Прва писана сагласност датира од 07. јула 1836. године. О томе сведочи и Допис исправника алексиначког окружја Јована Вељковића упућен капетану среза Бањског Миловоју Јовановић, којим преноси налог његове Светлости Кнеза Милоша да се пијавичке баре издају на коришћење путем лицитације под аренду на три године и то од митровдана 1836. до митровдана 1839. године.⁴⁸

Земљорадња у Сокобањском срезу није била у довољној мери развијена. Сејало се и обрађивало онолико

Налог да се путем лицитације издају у закуп пијавичке баре на три године.

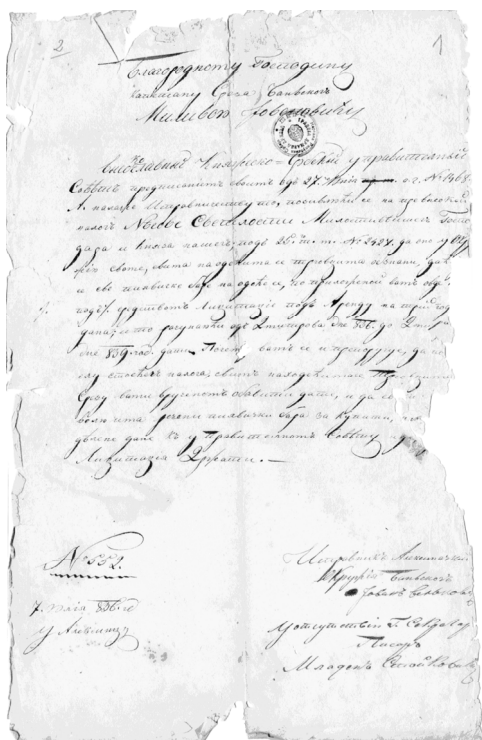
⁴⁶ Исто,

⁴⁷ Владимир Стојанчевић, Кнез Милош и источна Србија 1833-1838, Београд 1957. стр. 123

⁴⁸ ИАН, СБОН; 1836. Ф I бр. 5

колико је било неопходно потребно да се подмире основне потребе. Пошто је земљорадња била слабо развијена, највећи део становништва бавио се сточарством. Тако да је на подручју целе капетаније среза било 26010 оваца и коза и 970 торова. Сељаци бањског и суседних срезова прелазили су, са пасошима тадашњу границу и одлазили у Ниш где су продавали “којекакве ствари, као даске, дрво, масло, лој, стоку и друго”⁴⁹.

Поред окружног и среског начелства у Бањи је, од других државних установа, постојала и основна школа. Сматра се да је она почела са радом 1834. године и да је први учитељ био Атанацко Радосављевић. Имена и број њених првих ученика није познат, али се засигурно зна да је из прве генерације ученика био Стојко Трифуновић који је у јесен 1836. године постао учитељ I класе млађе опшчествене школе у Књажевцу⁵⁰ Врло брзо је изграђена црква, затим је урађено купалиште које је подигао кнез Милош.

Упут из Крагујевца којим се артиљеријски поручник Лазаревић шаље на бањско лечење у Сокобањи

Из 1834. године датира налог кнеза Милоша по коме је извршена оправка купатила и донет план изградње бањског простора. У Беч су послата “два стакла бањске воде” и тадашњи Медицински факултет је сачинио прву анализу њене лековитости. Следеће године на позив владе кнежевине Србије, искусни познавалац лековитих вода барон Хердер посетио је Сокобању, обишао њена врела и утврдио да су воде “тако дејствителне и лековите”, те би “пожелателно било да се ове славне и благодетелне топлице боље уреде”⁵¹

Један од првих докумената у коме се говори о организованом доласку због лечења у Сокобањи је Упут привременог шефа Војно полицијске канцеларије из Крагујевца на име старешине среза Бањског капетану Миловану Јовановићу од 08. јуна 1837. године, којим шаље на бањско лечење у Сокобањи артиљеријског поручника Лазаревића са молбом да му се осигура “по оке меса, једна ока хлеба, соли и по

⁴⁹ В. Стојанчевић, нав. д. стр. 121

⁵⁰ Жарко Милошевић и Ђорђе Стаменковић, Школство општине Сокобања 1834-1984; Зајечар 1984. стр. 10

⁵¹ Војислав Михајловић, Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804-1860, Београд, 1951, с. 249.

једну свећу дневно”⁵².

Колика се пажња придавала развоју бањског лечења говори и документ којим се доносе Правила (Настављење) која су прописале месне Полицијско-санитетске власти у Бањи Алексиначкој која се односе на лечење, употребом купања у минералној води⁵³.

1

Настављење

Које се издаје од месне Полицијско-Санитетске власти у Бањи Алексиначкој, ради утврђивања оних који даваће им употребљиву купатила у овој Бањи и сл.

1. Сваки болесник који дође у Бању да ради лечења употребом купатила у овој минералној Бањи дужан је придржавати се Лекарне Делнице, који садржије на јуџени свој државне Купатила да неће угодима од Купатила и одвајати их од осталих у Бањи, и осталих места је својим одређењем да воде у Сокобањској Бањи, и да извајати сваки болесник како му се и у Колеје представити болеснику како му се и у Колеје представити болеснику, да неће представити болесника да предавати амалицији на купатила, да он зна кад је време да се Купатила како се утврђено неће придржавати настављају међу ових и амалицији. Кад болесник сврши купатила дужан је ићи придржавати се Лекарне Делнице да се сва уводи одређењу које је болесник имао од државне Купатила.

2. Сваки овако одређиваоци болесник, има Лекарну да придржи и настављење општености по 1 динару.

3. Они болесници или овдашњи или ови који су мање слаби или болешни до редовно употребљиву купатила сваког дана, са тако

1

Кад болесник ван ово Бањског, дужан је ићи купатила и придржати се б. до 8. сахама у јуџени и од 4. до 6. сахама по одне, а великих од 8 до 10. сахама по 2. до 4. сахи овне одне.

Ово државно Бање, да оне који се употребљују лекаром само Купатила, а они који се употребљују лекаром, да се употребљују само овне овога времена, то је време 10. сахама употребљују од 12. сахама, а овне 6. сахама по по две. Сваки болесник дужан је ићи купатила одне одне, и да сва друге употребљују лекаром, да по 1. динару одна или по 2. динару.

8. Ни уредом Купатила неће се употребљивати саду, уама или друго место, што ван Бање и јуџени

2793

Начелство С. Сокобање
Др. Јунак Стојић
А. Бања

Правила којих се требају придржавати болесници и под којим условима могу користити купалишта у Бањи

Архивски фонд Начелства среза Бањског “СБОН” - Сокобања (1836-1914) по периодима има следеће називе:

1. Срез Бански Округља Алексиначког (1836-1883)
2. Краљевско Српско Начелство Среза Бањског (1883-1894)
3. Краљевско Српски Срез Бањски (1894-1900)
4. Краљевско Српско Начелство Среза Бањског (1900-1915)

Начелство Среза Бањског, као орган локалне управе, установљен је на основу Устава из 1838, који је у Србији формирао 17 округа, а они су имали

⁵² ИАН, СБОН-1839. Ф I бр. 29

⁵³ ИАН, СБОН-1880. Ф XXX; бр. 6995

право да оснивају начелства срезова. Међутим, прегледом расположиве грађе, најстарији документ датира од 12. марта 1836. године у коме *“Исправничество алексиначког окружја обавештава капетана Среза Бањског да је за одлазак у Ниш обавезан пасош”*⁵⁴ Ово показује да је упутства Срез Бањски добијао од Округа алексиначког, а да недостаје грађа из периода када је Бањска капетанија била у саставу Округа књажевачког и када је Бања била седиште Округа Бањског. Миличевић у својој књизи Кнежевина Србија *“Кад је Бања, после 1833. враћена заједно са својом околином Србији, био је у њој суд за сав округ алексиначки од 1834. до 1835. године а после је премештен у Алексинац”*.⁵⁵

Рад Начелства установљен је када је крајем 1836. године донета Уредба завођењу Исправничества, као окружне власти која *“управља помоћу полиције и варошких кметова”* у градовима. Док изван вароши сва власт је припадала среским старешинама који истовремено на подручју среза заповедају⁵⁶.

Више података о делатности среских старешина пружа грађа овог фонда из 1837. године. Из циркулара Јакова Живановића, директора Књажеве канцеларије, послатог по заповести кнеза Милоша старешини среза бањског, препоручује следеће: *“1) Да власт старешине у руке узме, и сваку неуредност исправљате, онако, као што је о томе спасовска скупитина жељу своју изразила, и истом влашћу да помаже кметове у разрезивању данка, заштићујући честите сиромаше и принуђивајући пијанце, леништине и битанге на тачно наплаћивање данка...2) Да сами у свакој дужности, да особито у предстојећем купљењу данка, бодри и трезвени будете... 3) Као чиновник имајући извршавати дужност полицајца у подручном вам срезу, нарочито ћете мотрити, какове речи говори...4) Да настојите да новопостављени економи дужности своје тачно извршавају, а и да народ заповести своје тачно извршавају, а и да народ заповести њене тачно испуњава”*⁵⁷.

Доношењем Устава из 1838. године и Уредбе о устројенијем окружних начелства и главне дужности среских начелника од 12. јуна 1839., као и *“наставленија”* од 8. јула 1839. године, завршена је административно-територијална реорганизација. Овим законом и уредбама су одређене дужности начелства, као и начин на који ће их окружни и срески начелници извршавати. Тако је полицијска функција начелника садржала следеће надлежности:

1. *Чувати добра и земљу села од сваког нападања;*
2. *Бранити и заштитивати народ од злочинаца, скитница и развратника.*
3. *Преглед тачни држати своју страну, долазећи у његов срез, и они, који из њега излазе и њихове пасапорте и исправе прегледати и њи са исправама снабдевати.*
4. *Вратити кривце и злочинце, који ће шиљати к начелнику окружном са назначењем кривице.*

⁵⁴ Историјски архив Ниша, Начелство среза Бањског (СБОН), К-1; 1836. бр.1.

⁵⁵ Милан Ђ Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, с.809.

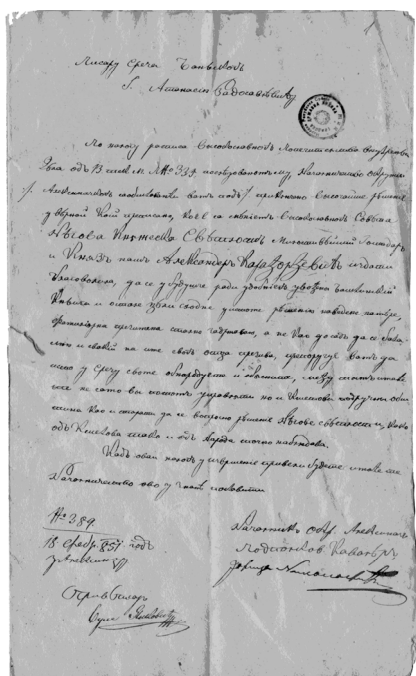
⁵⁶ Зборник закона и уредаба XXX-136.

⁵⁷ ИАН, СБОН. н. ф. бр.40

5. *Надзирати над судовима примирителниома села, и зато ће бдити да они тачно дужности званија отправаљају... Срески начелник, ради отправенија тачнога дужности званија свога имат ће једнога писара и потребно число пандура*⁵⁸.

На основу “Устројенија” и његове допуне начелство се формира у државни извршни орган, са израженом полицијском, а мање управном функцијом које спроводи заповести и упутства Кнеза, Савета министара са директном потчињеношћу окружном начелнику.

Једно од важних питања јесте и правилно вођење општинских књига и утврђивање презимена. Расписом је Министарство Унутрашњих дела затражило да сви начелници срезова обавезно утврде своје активности и да што пре изврше постављене задатке преко својих представника у општинама и селима. О томе говори и следећи документ. На основу расписа Министарства унутрашњих дела, којим Начелник округа Алексиначког обавештава писара среза Бањског о правилном вођењу општинских књига и утврђивању презимена⁵⁹.

Распис о правилном вођењу општинских књига и утврђивању презимена

Оваква централистичка управа у многа је измењена на основу Закона о уређењу округа и срезова од 1890 године, успостављањем двојаке управне власти: државне (окружни и срески начелник) и самоуправне (окружна и среска скупштина и окружни одбор). Нова организација је преко владе вршила контролу над окружном и среском скупштином преко својих чиновника (окружног среског начелника), који су имали између осталог и права поништавања одлука органа локалне самоуправе. Окружна скупштина и окружни одбор бавили су се мање важним локалним пословима, док је државним органима и даље остављено да решавају најважнија локална питања⁶⁰.

На основу Закона од 16. јула 1866. и допуне од 21. априла 1885. године третман вароши имали су: Ниш, Пирот и Прокупље, а третман варошица имала су места: Алексинац, Бела Паланка, Варварин, Куршумлија, Ражањ и Сокобања⁶¹.

Подручје Среза бањског (сокобањског) обухватало је 1866. године 14 општина са 32 насељена места и то: бањску (Сокобања), читлучку (Читлук), скробничку (Скробница, Церовица, Орешац),

⁵⁸ Водич историјског архива Ниша, Ниш, 1996. с. 36.

⁵⁹ ИАН, СБОН; 1851. Ф V бр. 106

⁶⁰ Д. Јанковић, Историја државе и права Србије у XIX веку, Београд 1955. с. 167.

⁶¹ Водич ИАН, с. 30.

сеселачку (Сеселац, Богдинац, Рујиште), милушиначку, блендијску (Блендија, Дуго Поље, Николинац), ресничку (Ресник, Поружница), шарбановачку (Шарбановац, Мужинац, Бели Поток), жучковачку (Жучковац, Трговиште), јошаничку (Јошаница, Рујевица), врмџанску, врбовачку (Врбовац, Трубаревац), језерску (Језеро, Рсовац, Преконози) и лабуковачку (Лабуково, Гојмановац, Ново Село Раденковац)⁶²

По Закону из 1905. године срески начелници су непосредни извршиоци полицијске и управне власти у срезу. Они су прва непосредна надзорна власт над општинским, полицијским и управним властима и органима. У вршењу полицијске власти и општинских управних дужности срески начелник се ослања на помоћнике, а администрацију воде срески писари. Срески начелник сазива скупштину. Срески одбор састоји се од среског начелника, или његовог заступника, среског члана окружног одбора и два члана⁶³

Непосредни увид и надзор над радом начелства вршило је Министарство унутрашњих дела са седиштем најпре у Крагујевцу, а касније у Београду.

Краљевско- српско начелство среза бањског престало је са радом 1915. године, када је уследила окупација овог дела Србије.

Сокобања је била место где се окупљала напредна српска интелигенција и остали друштвено—политички радници. На слици: Стеван Сремац (крајњи десно са шеширом на глави) затим, Павле Поповић, Александар Белић, др-Мила Гавриловић, Тихомир Борђевић и Станоје Станојевић. Снимак из 1905. године

⁶² Административно-територијалне промене, с.212.

⁶³ Исто, с.170

Архивски фонд Начелства среза бањског представља најстарији и најбоље сачувани остатак регистратуре сокобањског окружног суда, а од 1839. године сокобањског среског начелства. Фонд је пронађен 1950. године на тавану зграде Милошевог конака у Сокобањи, а грађа обухвата период од 1836-1915. године. Историјски архив Ниша преузео је архивску грађу 1951. године (књига пријема 11) у количини од 30 фасцикли и 15 сандука. Да би што боље заштитили фонд који се налазио у фази великог оштећења приступило се сређивању по деловодном протоколу, урађен је сумарни инвентар као и техника микрофиширања. А 1982. године штампан је Зборник значајнијих докумената.

Архивска грађа Начелства среза бањског настала је кореспонденцијом са окружним Начелством алексиначким, суседним начелствима, командантом дунавско-тимочким и Књажевом канцеларијом. Фонд је сређен 1957. године и за већину докумената урађена су регеста, сређен је и обрађен по деловодној ознаци. А свакако за раднике Историјског архива Ниша, велики подухват за то време био је штампање Зборника значајнијих докумената 1982. године.

Архивска грађа Начелства бањског обухвата период од 1836-1915. године и има 54 св. 46 кутија, што укупно количински износи 7,50 дужинских метара.

Књиге, 1837-1898;

1. Деловодни протокол 1837-1839; 1844-1898, 29 св.
2. Протокол издатих малих пасоша 1852-1874, 4 св.
3. Протокол разних потврђења 1869-1870, 1 св.
4. Интабулациони протокол 1870-1872, 2 св.
5. Протокол успешно пелцоване деце 1886, 1 св.
6. Списак осуђених полицијских преступника 1850. и 1858, 3 св.
7. Исплатна листа учитеља у Бањи, Јошаници и Врмци 1860, 1 св.
8. Списак лица задужених порезом 1863, 1866. и 1875, 1 св.
9. Списак посетилаца Бање 1860, 1 св.
10. Списак приновљених глава (по општинама) 1881, 1 св.
11. Спискови војних обвезника (без година), 5 св.
12. Књига признаница исплаћеног пореза 1888, 1 св.
13. Попис и процена државних добара у срезу бањском 1880, 1 св.
14. Попис стоке по општинама (без година), 1 св.

Списи, 1836-1915;

- документа о војно полицијској служби, о разграничењу према Турској, о подизању и одржавању караула, о бегству српских породица из Турске у Србију и њиховом насељавању давањем земље у власништву; извештаје о стању у Турској, о кретању турске војске према граници и друге информације војне природе; петнаестодневне рапорте о стању у срезу, а посебно на граничним катаулама; документа о српско-турском рату и друге;
- грађанско-правни односи: имовински спорови; потраживања због неисплаћених облигација; разне лицитације; пољске штете; бесправне

штете шума; разне крађе и кривичне парнице;

- комунална политика: кулучење, изградња јавних објеката и њихово одржавање; Уредба о подизању зграда у вароши и селима и урбанистички план Бање; Уредба о коришћењу бањског купатила и др.
- привредне и политичке прилике у срезу: подаци о попису и приносу у ратарству, сточарству, занатству и трговини; одређивање цена услуга и радног времена занатлијама и трговцима; одржавање вашара; распадање задруга и слабљење ситних индивидуалних поседа; зеленашење; Тимочка буна и друга документа.
- Развој школства, здравствених установа и разна друга преписка са среским и окружним начелствима и књажевом канцеларијом.⁶⁴

⁶⁴ Водич ИАН, с. 38-39